

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Erdős Gábor Zoltán

AZ EL KURRUI FEJEDELEMSÉG ÉS A 25. DINASZTIA EGYIPTOMI VALAMINT NEMZETKÖZI KONTEXTUSA

Történelemtudományok Doktori Iskola
Dr. Erdődy Gábor, Doktori Iskola Vezető
Egyiptológia Program
Dr. Bács Tamás, programvezető

A bizottság tagjai is tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke: Dr. Ritoók Zsigmond, MHAS. Professor emeritus

Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Dezső Tamás, PhD. habilitált egyetemi docens

Dr. Liptay Éva, PhD. habilitált egyetemi docens

A bizottság tagjai: Dr. Irsay-Nagy Balázs, PhD. a bizottság titkára

Dr. Csabai Zoltán PhD.

Póttagok: Dr. Bács Tamás

Dr. Schreiber Gábor

Témavezető: Dr. Török László CMHAS. c. egyetemi tanár

Budapest, 2014

Tézisek

Disszertációm szűkebb témaköre az el Kurru környékén kialakult kusita királyság történetével foglalkozik. Dolgozatomban tárgyalt időszak tematikailag két jól körülhatárolható részre osztható. Az egyik a kurru fejedelemség időszaka, a másik pedig a 25. dinasztia uralma. Az utóbbi szintén két részre bontható: a 25. dinasztia uralkodóinak tevékenysége Egyiptomban, illetve a Közel-Keleten. Célom az volt, hogy a 25. dinasztia történelmét közelebb vigyem a Földközi-tenger keleti partvidékének történelméhez, belehelyezve abba a diplomáciai, politikai és gazdasági kontextusba, amelyet a 8. század második felében Asszíria alakított ki a levantei partvidéken. Fontos célom az is, hogy felhívjam a figyelmet arra is, hogy a két térség, Egyiptom és a levantei partvidék történelmét nem lehet egymástól elszigetelten vizsgálni. Ennek miéjtjére a legközvetlenebb választ azok az egzotikus afrikai eredetű áruk adják, amely a Földközi-tenger keleti partvidékének gazdasági, politikai és diplomáciai életet mozgatták és befolyásolták. Ezek a luxus javak mind Egyiptomon keresztül érték el a Közel-Keletet, de ehhez előbb keresztül kellett haladniuk a kurru fejedelemség területén. Ez a térség ezért, bár általában talán a kortársak is, mint elszigetelt terület tekintettek rá, létfontosságú szerepet játszott a földközi-tenger gazdasági és politikai életében.

A kurru fejedelemség időszaka (kb. 1070-760)

Már az elején le kell szögezni, hogy az el kurru főnökség, vagyis a királyság előtti állapot kutatásában írott forrásokra egyelőre nem lehet támaszkodni. A vizsgálódás tárgyát kizárólag a kurru fejedelmi (vagyis a 25. dinasztia fáraó előtti uralkodók) sírok anyaga, építészetük és leleteik képezik. Ezeket lehet kiegészíteni olyan közvetett, őszövétségi és asszír forrásokkal, amelyek adatai megerősíthetik azt, hogy a állami lét a Nílus Negyedik Kataraktájának vidékén az egyiptomi kivonulás után sem szűnt meg teljesen, hiszen a Közel-Kelet gazdasági életében jelentős szerepet játszó presztízis javak, az elefántcsont, ébenfa és az arany továbbra is megszakítás nélkül és nagy mennyiségben érték el a levantei partvidéket. S a 11. század elejétől az egyiptomi uralkodók már nem tudták közvetlenül biztosítani ezeknek az áruknak a beszerzését és továbbítását. Az őslakóknak kellett megszervezni azt megszervezni, amely tény tovább gyengíti a Nubia 200 éves elnéptelenedésével kapcsolatos feltételezéseket.

Az el kurru temető kronológiája

A kurru temetőt ásatását vezető G.A. Reisner a 25. dinasztia elődeinek 14 sírját hat tipológiai csoportba osztotta, elsősorban a sírok építészeti kialakítása alapján. Így felállított rendszerében hat sírt különböztetett meg, mint fejedelmi sír, és egyben generáció feltételezve, hogy mindegyik főnök változtatott valamit, sőt bevezetett valami újat elődje sírjához képest. Mivel jóval több sír van, mint ahány sírgeneráció a temetőben, Reisner azt is feltételezte, hogy a fennmaradó sírok a fejedelmek feleségeinek temetkezései. A női sírok létének további bizonyítékát az antropológiai leletek mellett abban látta Reisner, hogy felfogása szerint a női sírokat mindig szándékosan rosszabb minőségben alakították ki, mint a fejedelmi sírokat egy generációt húsz évvel számot, és mivel az elfogadott álláspont szerint Kasta (1. Generáció) 760 körül lépett trónra, generációnként, innen visszafelé számolva a temető megalapítását 860-ra tette. Elképzeléseit a temetővel kapcsolatban T. Kendall kis mértékben, de átvette és tovább fejlesztette. Elmélete háttérében feltehetőleg az állt, hogy az első kurru sírok megjelenését kronológiai alapon összekapcsolta egy kortárs egyiptomi történeti eseménnyel, a Thébában kitört és hosszú ideig húzódó polgárháborúval, amelynek során thébai papok menekültek Oszorkon herceg megtorlása elől Felső-Núbiába, és ők segédkeztek a kurru fejedelmek államának kialakításában. Mindketten feltételezték, a kuruba érkező egyiptomi papoknak, írnokoknak köszönhetően a fejedelmi család gyorsan és mélyre háúóan egyiptinaizáldódott.

Ezzel a feltételezéssel áll szemben Török László felvetése, aki szerint a temetőben csak fejedelmi sírok vannak, és az egyiptomi szokások, hatások is lassabban jelentek meg. A dinasztia egyiptinaizációja lassabb folyamat volt, mint ahogyan azt Reisner és Kendall sejtetni véli.

A temető anyagának alapos áttekintése után Reisner és Kendall tipokronológiai rendszere, és feltételezése a kurru fejedelmek gyors és mélyreható egyiptinaizációjával kapcsolatban számos ponton

megkérdőjelezhetővé válik. Ennek egyik kiindulópontja, hogy a legelső kurrui sírokban kizárólag őshonos elemek figyelhetők meg, és az alapján fel kell tenni a kérdést, hogy elképzelhető-e, hogy azok az őshonos temetkezési szokások, amelyek átvészelték az 500 éves egyiptomi uralmat, mindössze egy generáció alatt ($A > B$) el kezdjenek eltűnni, megváltozni. További gyenge pontja Reisner és Kendall elméletének, hogy mindegyik fejedelmet egyaránt újítónak, és a maga módján sikeresnek tart. Egyáltalán nem számolnak azzal, hogy lehettek közöttük konzervatívabb uralkodók, akiknek inkább az hagyományos elképzelésekhez ragaszkodtak, vagy nem állt módjukban változtatni, mert körülményeik nem tették azt lehetővé. Saját, húsz évre lebontott generációs skatulyájuk foglyaként nem is számolnak azzal, hogy ahogyan egy fejedelem akár harminc évig is vezetője lehetett a kurrui főnökségnek, úgy mások talán csal néhány évet ültek a trónon. Igaz, ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a sírok egyike sem akkora, hogy annak elkészültéhez több évre lett volna szükség. Ugyanakkor a sírok méretében bekövetkező ingadozások egyértelműen jelezhetik tulajdonosaik politikai teljesítményét is.

Reisner és Kendall generációs elméletének egyik fontos pontja, a női sírok léte a temetőben sem igazolható minden kétséget kizáróan. Egyrészt a 25. dinasztia fáraói sem feleségeikkel együtt temetkeztek. Másrészt a női sírok kialakítását sem az antropológiai leletek, sem a sírok feltételezett szándékosan rosszabb minőségben történő kialakítását nem támasztja alá semmilyen konkrétum.

A kurrui fejedelemség egyiptianizációja

Ezzel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a kérdés az, ki volt a kezdeményező. Kendall történeti rekonstrukciójában, amelyben a kurrui királyságot a thébai Amun-körzetből elmenekült papok kreációjának tartja, az egyiptomi fél volt a kezdeményező. Nem veszi figyelembe ugyanakkor azt, hogy olyan változtatások, amelyek együttes megjelenésére lehetne ebben az esetben számítani – mint például a kápolna és a szögletes kialakítású formák – külön-külön, több generációs eltéréssel jelennek csak meg. Legalább ennyire fogyatékosága Reisner és Kendall elméletének, hogy ők maguk döntenek el, mi az, amely jelentős változtatás a sírok építészetében. Ezért elsősorban a látványos elemekre koncentrálnak, míg az apróbb részletekre, a sírok alépítményében bekövetkező változtatásokra nem fordítanak figyelmet. Pedig éppen az utóbbi az, ahol a leginkább megfigyelhető az oda-vissza váltás a régi és az új, a hagyományos és az egyiptomi között. S ezzel kapcsolatban kell felhívni a figyelmet arra is, hogy a sírokban nem csak egyiptomi elemek jelennek meg újdonságként. Ilyen például az ágyas temetkezés vagy a kinyújtott testhelyzetben történő temetkezés, amely zsigorított temetkezést váltotta fel. De ezek esetében is megfigyelhető, hogy a közvetlen utód visszatért a helyi szokáshoz.

Mindezek ellenére nem lehet figyelmet kívül hagyni azokat a jelenségeket a sírok leletanyagában, amelyek egyiptomi papok, írnokok jelenlétére utalnak. Az írás használatának és a temetkezési motívumokkal díszített edények megjelenése a Ku. Tum. 2 halott búcsúztató ünnepségén azt sejtetik, hogy a sír tulajdonosának uralkodása alatt érkezhettek az első egyiptomi követek a kurrui fejedelmi udvarba. Ezt támaszthatja alá, hogy az első látványos változás a sírok építészeti kialakításában rögtön a következő sírban, a Ku. Tum. 6-ban jelenik meg.

A kurrui királyság kialakulása

Mivel az állam fejlődésének viszonyában mindössze egyetlen, közvetett írott forrással rendelkezünk, az események pontos menetét, a törzsi államból a királyságba történő átmenetet nem tudjuk részletesen rekonstruálni. Ennek ellenére bizonyos irányvonalak jól megfoghatóak.

A halotti kápolna és az elkerítő fel megjelenése az intézményesített előd kultusz bevezetésének jele. Ennek szerepe a koherens hatalmi ideológiában és a dinasztia hatalmának legitimálásban bírt nagy jelentőséggel, amelyet nem lehetett elképzelni a múlttal való folytonosság kifejezése nélkül. Ez, és a sír méretében bekövetkező jelentős változás jelzi, hogy a sír tulajdonosának tekintélye nagymértékben megnőtt, amely mögött feltehetőleg kiterjedt területi gyarapodás is állt. Az állam fejlődésének és az uralkodó dinasztia hatalmának legitimálásban volt jelentősége Alara szövetségének Amunnal, amellyel Alara egy olyan egyiptomi hivatalt, az – *Amun Isnteni Felesége* – – honosított meg Kawában, amelynek Egyiptomban elsődleges szerepe volt a királyi hatalom megújításában és legitimálásban. Amennyiben helytálló Taharko szteléjén olvasható leírás, miszerint

Alara ellen összeesküvés szőttek, akkor ez nem csak azt jelenti, hogy a kurru fejedelmeknek időről időre saját belső ellenzékükkel is meg kellett küzdeniük, de azt is, hogy ezek az események lehetőséget teremtettek számukra, hogy hatalmukat tovább tudják erősíteni.

Az egyesítési folyamatról, amelyet a Nílus Negyedik és Harmadik Kataraktája vidékén a kurru fejedelemség véghezvitt, semmilyen konkrét tudással nem rendelkezünk egyelőre. Azonban az szinte biztosnak látszik, hogy az Afrika belső területeiről érkező luxustermékek nemzetközi kereskedelmébe történő bekapcsolódás, és a környező aranybányákhoz való hozzáférés vezető szerepet biztosított számára. Kadimalo felirata világos utalásokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy az egyiptomi kivonulás után az őshonos utódállamok súlyos harcokat vívtak a sivatagi törzsekkel. A kereskedelmi expedíciók sikeres megszervezése Egyiptom és a Vörös-tenger partvidék, *Ofir/Punt* irányába jelentős tekintélynövekedést biztosíthatott a kurru fejedelmek számára. S mindezt a birodalmi háttér nélkül. Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy az egyiptomi kivonulás után hátra maradt elit, amely tapasztalatokat szerzett a birodalmi igazgatásban, is elősegíthette a politikai fejlődést.

A 25. dinasztia történelme (kb. 760-656)

A kurru fejedelemségből kiemelkedett kusita fáraók dinasztiája három fázisban (Kasta, Piankhi és Sabako) meghódította és hosszú idő után újra egyesítette Egyiptomot. A 25. dinasztia egyiptomi uralmának valamivel több, mint 100 éves időszaka azonban nagyon rosszul dokumentált. Mindössze három olyan év van ebben a periódusban, amellyel kapcsolatban egyiptomi források alapján konkrét esemény megtörténtéről van tudomásunk. Ezek Piankhi hadjárata 19-20. uralkodási évében, 726-725 körül, Sabako hadjárata 712/711 körül és a csodás áradás Taharko uralkodásának hatodik évében, 685-ben. Ezt a tudás van lehetőségünk kiegészíteni az asszír és ószövegségi forrásokból származó leírásokkal, amelye elsősorban a 25. dinasztia közel-keleti katonai és diplomáciai és katonai tevékenységéről tudósítanak, és közvetve bepillantást engednek abba is, hogyan látták a kortársak Egyiptomot a 8-7. század fordulóján.

A 25. dinasztia egyiptomi történelme

Jelenlegi ismereteink szerint az első és egyben legfontosabb diplomáciai lépést a kusita hatalomátvétel felé Kasta tette meg, amikor 754 és 750 között valamikor Thébában örökbe fogadtatta lányát, Amenirdisz Amun Isteni Feleségével, I. Sepenvepettel. Az aktus megteremtette a 25. dinasztia hatalmi legitimációjának alapját Felső-Egyiptomban, és ezzel a jogalapot ahhoz, hogy adott esetben a dinasztia uralkodói a Thébai-körzet védelmezőiként lépjenek fel. Az esemény háttere azonban egyáltalán nem ismert. Mivel a hatalom átadása Thébában békésen zajlott le, feltételezésem szerint a 23. dinasztia a társadalmi bázisát veszíthette el Felső-Egyiptomban, és elképzelhető, hogy az egyezséget az Amun-klérus hozta létre, akik talán elsősorban az Alsó-Egyiptom felől fenyegető líbiai veszély ellen kerestek hatékony védelmet. Talán ez volt az oka annak is, hogy már Piankhi trónra lépése előtt kusita katonaság állomásozott Felső-Egyiptom több pontján.

Amennyiben a feltételezés helytálló, miszerint a thébai elit egy észak felől fenyegető veszedelem ellen keresett hatékony katonai támogatást, akkor félelmük hamarosan igazolódni látszott. Mialatt Felső-Egyiptomban folyamatosan erősödött a kusita jelenlét, Alsó-Egyiptomban Tefnakht Szaisz királya terjesztett ki hatalmát a Deltára és Memfiszre. Ezalatt északkelet felől még egy talán a kusitáknál is veszedelmesebb ellenfél tűnt fel. 732-re, mely évben Tefnakht a Má és a Libu nagy főnöke színre lépett, az asszír birodalom nyugati expanziója III. Tukulti-apil-Ésarra diplomáciai és hadászati erőfeszítéseinek köszönhetően elérte Delta keleti határát, ahol az asszír uralkodó meg is szilárdította jelenlétét. Tefnakht jogosan érezhette, hogy két tűz közé került: délről a kusiták, északról az asszírok zárták be. Ezért, mint a Delta vidékének legjelentősebb politikai személyisége a 730- és 720-as évek fordulóján létrehozott egy szövetségi rendszert, amellyel célja az volt, hogy Alsó-Egyiptomot kiszabadítsa kiszolgáltatott helyzetéből. Azért 726 körül offenzívba kezdett a kevésbé veszélyesnek ítélt kusita dinasztia egyiptomi érdekeltségei, elsősorban Felső-Egyiptom ellen. A végső cél talán Egyiptom egyesítés volt azért, hogy az ország egységben tudjon szembenézni egy várható asszír invázióval.

Kísérlete azonban kudarcot vallott. Piankhi Kús és Felső-Egyiptom királya visszaszorította Tefnakhtot deltai rezidenciájába, miután koalícióját szétzúzta és elfoglalta Memfiszt. Piankhi azonban nem törekedett arra, hogy kusita fennhatóságot építsen ki Alsó-Egyiptomban, megelégedett legyőzött ellenfelei hűségeskűjével. Ez lehetőséget teremtett Tefnakht és fia, Bakenrenef számára, hogy a szaiszi ellenőrzést újra kiterjesszék egészen Taniszig, és megint hatalmuk alá vonják Memfiszt. Ennél is nagyobb veszedelmet jelentett az, hogy Bakenrenef bekapcsolódott az asszírelleses küzdelembe a Közel-Keleten, amelynek adott esetben következménye lehetett egy Delta ellen indított asszír hadjárat. Sabako talán ez utóbbit is megelőző, második uralkodási évében hadjáratot vezetett Alsó-Egyiptom ellen, amelynek végén legyőzte Bakenrenefet véget vetve egy időre a szaiszi hatalomnak. A hadjárat részletes leírása máig nem került elő, ezért annak menetéről semmit sem tudunk, csak kiváltó okaival kapcsolatban próbálhatunk meg feltételezéseket kialakítani. Elődjével ellentétben azonban Sabako hatalmi központját Memfiszbe helyezte, amellyel egyben egyesítette Egyiptomot. Az ország két legfontosabb központja újra egy uralkodó birtokába került.

A kusita fennhatóság azonban Sabako erőfeszítései ellenére nem volt hosszú életű Alsó-Egyiptomban. Érdeemes felhívni a figyelmet arra is, hogy az egyesítési törekvések és a Delta feletti hatalom megszerzéséért folytatott szaiszi-kusita háborúk közvetve vagy közvetlenül összekapcsolódtak az asszír uralkodók nyugati expanziójával, akiknek célja a 7. század fordulójától kezdve valószínűleg szintén Alsó-Egyiptom meghódítása volt, hogy ezzel biztosítsák uralmukat a Földközi-tenger keleti partvidékén.

Akárhogyan is, a kusita dinasztia egyiptomi uralma sarokkövének Alsó-Egyiptom bizonyult, és úgy tűnik, hogy a 25. dinasztia uralkodóinak hatalma Egyiptom felett csak addig volt stabil, amíg a Deltában el tudták magukat fogadtatni. Az első repedések feltehetőleg már Sebitko uralkodása alatt megjelentek, de mivel uralkodás egyetlen ismert eseménye az egyiptomi-kusita részvétel a 701. évi eseményekben, erről többet egyelőre nem tudhatunk. Az mindenesetre árulkodó, hogy a felvonuló egyiptomi-kusita sereg leírásában Szín-ahhé-eriba Alsó-Egyiptom királyait említi. Egyiptom egysége valójában továbbra is illúzió maradt.

Talán ez az oka annak, amelyre Jeremy Pope hívta fel a figyelmet legutóbb megjelent könyvében, hogy Taharko trónra lépése után egy teljesen más jellegű politikát próbált bevezetni Alsó- és Közép-Egyiptomban, amelynek lényege a megbékélés és a konszolidáció volt. Az erre vonatkozó konkrét források egyelőre hiányoznak, de politikája sikerét igazolhatja, hogy uralkodása első tíz éve a 25. dinasztia virágkora volt Egyiptomban.

A 25. dinasztia tevékenysége a Közel-Keleten

A 25. dinasztia közel-keleti tevékenységéről kizárólag külső, elsősorban asszír forrásokból értesülhetünk, és részletes információkkal csak annak következményeiről, az Egyiptom ellen vezetett asszír hadjáratokról van tudomásunk. Taharko kawai sztéléi, és néhány más forrása a föníciai városokból érkező presztízs javak említése mellett tartalmaznak ugyan olyan utalásokat, amelyeket lehetne katonai tevékenységként értelmezni, konkrét hadászati leírás, hadjárat vezetése azonban nem szerepel bennük.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a 25. dinasztia uralma idején a kettős-királyság nem vett részt hadseregekkel a közel-keleti eseményekben. Az asszír források egyértelmű utalásokat tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy 720-ban, 701-ben valamint a 670-es évek első felében kusita katonaság támogatta a filiszetusi és a föníciai városállamok függetlenedési törekvéseit. Az egyetlen kivétel az asdódi Jamani esete volt, de ennek hátterében valószínűleg az állt, hogy a friss hódítás után Sabako elsősorban alsó-egyiptomi hatalma megszilárdításával volt elfoglalva, és nem szándékozott kiprovokálni egy esetleges asszír hadjáratot a Delta vidéke ellen.

Fel kell hívni a figyelmet azonban arra, hogy a sorozatos kusita katonai jelenlét a Földközi-tenger keleti partvidékén *nem* hódító szándékú volt, hanem kiegészítő, támogató jellegű. Feltételezésem szerint a kusita fáraók elsődleges célja kölcsönösségen alapuló, kereskedelmi kapcsolatok kialakítása és megerősítése volt. Az sem szabad feltétel nélkül elfogadni, ahogyan Ézsás próféta összegezve véleményét, hitványnak és üresnek tartja a kusita fáraók támogatását, akik valójában nem tesznek semmit. Assur-aha-iddina királyfeliratai éppen ellenkezőjét állítják. Azonban az kétségtelenül igaznak látszik, hogy kusita fáraók kereskedelmi érdekeiknek megfelelően osztották ki katonai támogatásukat is. A kusita dinasztia közel-keleti tevékenysége tehát nem hódító szándékú volt, hanem kereskedelmi,

amelyben a cél az volt, hogy a Földközi-tenger keleti partvidékének kereskedelmében jelentős szerepet játszó föníciai és filiszteus városállamokkal olyan baráti viszonyt alakítsanak ki, amely a kereskedelmet a két térség között a leghatékonyabbá teszi. Bármennyire volt is azonban más természetű Taharko fellépése és célja, a végén külpolitikai tevékenységéért rettenetes árat kellett fizetnie.